eISSN 2783-6843 | ISSN 1392-0316 | 10.37522/aaav.121.2026.349

„Užkrėstas ir žmonių sveikatai žalingas oras“: aplinka, tarša ir sanitarija Vilniuje XVIII a. antroje pusėje

Martynas Jakulis
Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
Universiteto g. 7, LT-01131 Vilnius
martynas.jakulis@if.vu.lt
ORCID: 0000-0003-0680-5857

Straipsnyje analizuojama idėjos, kad ligas sukelia užterštas oras, sklindantis nuo atliekų, ligonių ir mirusiųjų kūnų, raiška, taip pat veiksmai, kurių buvo imtasi siekiant užtikrinti švaresnę, taigi, manyta, ir sveikesnę aplinką XVIII a. antros pusės Vilniuje. Tyrime dėmesys sutelkiamas į tris miesto erdvės segmentus, su kuriais buvo siejama oro tarša: įvairiomis atliekomis ir mėšlu užterštas aikštes bei gatves, ligonių perpildytas špitoles ir žalingus „garus“ skleidžiančius mirusiuosius miesto bažnyčių laidojimo kriptose ir šventoriuose. Įvairaus pobūdžio šaltiniais – miesto savivaldos, špitolių ir miestų reformas vykdžiusių institucijų dokumentacija, pamokslais, vienalaikiais laikraščiais, didaktinio pobūdžio veikalais – paremtas tyrimas parodė, kad Vilniuje, kaip ir daugelyje kitų Europos miestų, esą užterštas oras kėlė nerimą miesto gyventojams, visų pirma pasauliečių ir dvasininkijos elitui. Dorojantis su šia problema, buvo imamasi įvairių veiksmų, kuriems buvo būdingas bendras siekis – fiziškai pašalinti taršos šaltinius iš miesto erdvės.

Reikšminiai žodžiai: Vilnius, XVIII a., tarša, špitolės, kapinės, sanitarija.

Idėja, kad įkvėptas arba per odą pasisavintas užterštas ar užkrėstas oras, arba miazma (gr. *μίασμα*, liet. tarša)[1], gali tapti ligos priežastimi, susiformavo dar iki Hipokrato ir išliko reikšminga iki pat Louis Pasteuro atradimų XIX a. viduryje. Įkvėpimo šaltiniu taip mąsčiusiems žmonėms tapo greičiausiai paties Hipokrato maždaug V–IV a. pr. Kr. sandūroje parašytas traktatas *Orai, vandenys ir vietos*. Pagrindinė šio veikalo mintis buvo ta, kad ligų priežastys gali slypėti ir žmogaus aplinkoje. Tokia mąstysena ilgą laiką koegzistavo su įtakinga humorų teorija, kurios esmė buvo įsitikinimas, kad žmogus yra sveikas tada, kai išlaikoma tinkama keturių humorų – juodosios tulžies, geltonosios (arba raudonosios) tulžies, kraujo ir flegmos – pusiausvyra. Manyta, jog neigiami aplinkos pokyčiai galėjo išbalansuoti humorus ir neigiamai paveikti žmogaus sveikatą[2].

Vis dėlto šios nuostatos laikui bėgant kito, o reikšmingiausias lūžis įvyko XVII–XVIII a. sandūroje, kai užgimė tai, kas istoriografijoje vadinama „naujuoju hipokratizmu“, arba neohipokratizmu. Nors tai nebuvo vienintelė teorija, kuria siekta paaiškinti, kaip atsiranda ir plinta ligos, visgi šiuo laikotarpiu būtent neohipokratizmas įgijo didelę reikšmę ir skatino imtis praktinių prevencinių veiksmų. Jeigu senovės graikai į juos supusią aplinką žiūrėjo, galima sakyti, fatalistiškai ir priėmė ją kaip duotybę, tai neohipokratizmo šalininkai manėsi galį taip ją paveikti ar modifikuoti, kad ji nebekeltų pavojaus žmonių sveikatai. Taigi šios teorijos šalininko žvilgsnis krypo tiek į individualų pacientą, tiek į jo aplinką, daug dėmesio imta skirti ne tik gydymui, bet ir prevencinėms priemonėms, kurios leistų išvengti ligų[3]. Analizuodami ligų protrūkius atskiruose miestuose, medikai bandė nustatyti priežastinius ryšius tarp jų ir aplinkos, kad galėtų užkirsti kelią būsimiems

1 Terminas *miazma* buvo vartojamas vienalaikėje mokslinėje literatūroje (pvz., žr. Vilniuje pardavinėtą Pranciškaus Kurcijaus knygą: Franciszek Kurcyusz, *Opis chorob prędkiego ratunku potrzebuiących* (Warszawa: w Drukarni Nadworney Królewskiey, 1783), 2. Nors gydytojams, dvasininkams ir miesto elitui miazmos samprata buvo pažįstama, šis terminas buvo keičiamas lengviau suprantamais sinonimais, kaip „smarvė“, „dvokas“, (nuodingi) „garai“ ar „negrynas oras“. Vis dėlto svarbu pabrėžti, kad tokių paminėjimų šaltiniuose pavyko rasti tiek nedaug, jog vargu ar galima pagrįstai teigti, kad taršai įvairiose miesto erdvėse (špitolėse, laidojimo kriptose, kapinėse, gatvėse ar aikštėse) apibūdinti buvo vartojami specifiniai terminai.

2 Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 13, 29; Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*, trans. Miriam L. Kochan (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), 13–15.

3 Lindemann, *Medicine and Society*, 29, 218–219.

protrūkiams[4]. To meto chemikų atradimams reikšmingai keičiant suvokimą apie tai, kas yra oras ir iš ko jis sudarytas, taip pat imta tyrinėti, koks oras yra kokybiškas, o koks – žalingas žmonių sveikatai ir kokiomis priemonėmis būtų galima jį pagerinti. Kadangi amžininkai manė, jog dėl puvimo ir kitų biologinių procesų užterštas oras kelia didžiausią pavojų žmonių sveikatai, itin didelę reikšmę vertinant aplinką ir jos sveikumą įgijo uoslė. Anot Alaino Corbino, kuris bene pirmasis pabandė nuosekliai tyrinėti šį reiškinį, XVIII a. buvo būdingas „ypatingas jautrumas kvapams“[5]. Kaip taikliai pastebėjo epidemijų istorijos tyrinėtojas Jo N. Haysas, būtent nosis šiuo laikotarpiu tapo vienu iš svarbiausių „diagnostikos instrumentų“, kuris turėjo padėti nuspręsti, kokį žalingu laikyto oro šaltinį privalu pašalinti iš žmonių gyvenamosios aplinkos[6].

Jeigu iki tol kryptingos pastangos gryninti ar valyti orą pastebimos gresiant epidemijai arba jai jau prasidėjus, tai XVIII a., ypač amžiaus antroje pusėje, įvairios priemonės būdavo pasitelkiamos jau prevenciškai[7]. Šį iš esmės visą Europą apėmusį sąjūdį tyrinėjęs Jamesas C. Riley'is išskyrė keturias pagrindines miestuose taikytas visuomenės sveikatos priemones, kurios turėjo užtikrinti, kad aplinka bus sveikesnė, o žmonės kvėpuos grynesniu oru: a) drenavimas ir pelkių, užsistovėjusio vandens telkinių sausinimas, b) gatvių ir kitų viešųjų erdvių valymas, c) uždarų patalpų ventiliavimas ir d) mirusiųjų (per)laidojimas kapinėse, įsteigtose toliau nuo žmonių apgyvendintų erdvių[8]. Visas šias priemones siejo siekis užtikrinti, kad oras būtų kuo sveikesnis – tiek pašalinant esą užteršto oro šaltinius, tiek užtikrinant geresnę jo cirkuliaciją miesto erdvėse.

Šios priemonės nebuvo visiška naujovė, nes ir anksčiau Europos miestuose jos būdavo taikomos didesniu ar mažesniu mastu[9]. Vis dėlto XVIII a. jas siekta sistemingai pritaikyti dar neregėtu mastu. Jeigu iki tol

4 Jonathan Reinarz, *Past Scents: Historical Perspectives on Smell* (Urbana, Chicago, and Springfield: University of Illinois Press, 2014), 181.

5 Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 59–60.

6 Jo N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History* (New Brunswick, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2009), 110.

7 Lindemann, *Medicine and Society*, 219–220; James C. Riley, *The Eighteenth-Century Campaign to Avoid Disease* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, and London: The Macmillan Press, 1987), 5.

8 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign,* 91.

9 Mark S. R. Jenner, "Follow Your Nose? Smell, Smelling, and Their Histories," *The American Historical Review*, Vol. 116, no. 2 (2011): 340.

būdavo kuriamos kone utopinės programos, kaip užtikrinti tvarką ir švarą miestuose, tai šiuo laikotarpiu visos keturios priemonės buvo suvokiamos kaip realiai įgyvendintinos. Kita vertus, skirtingai nei iki tol, kai tam tikros strategijos būdavo pritaikomos tik konkrečioms vietovėms, visų pirma atsižvelgiant į klimato sąlygas ir kitus veiksnius, XVIII a. šios priemonės buvo suvokiamos kaip universalios[10]. Todėl neatsitiktinai skirtingu mastu ir įvairiais būdais (tiek viso labo švarinant miestų erdves, tiek jas fiziškai keičiant, pritaikant naujus inžinerinius sprendimus) šios priemonės buvo pritaikytos daugelyje Europos miestų – nuo tokių to meto megapolių kaip Paryžius ar Londonas iki žymiai mažesnių periferijos miestų. Reikšminga ir tai, kad visoje Europoje šie procesai vyko labai panašiu metu, daugiausia XVIII a. antroje pusėje, taigi nebuvo labai didelės atskirties tarp branduolio ir periferijos[11]. Šiame kontekste ne išimtis buvo ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė Vilnius. XVIII a. antros pusės, pasižymėjusios daugybe bandymų pertvarkyti valstybę, ūkį ir visuomenę[12], šaltiniuose pastebimas ne tik susirūpinimas dėl esą užteršto ar užsistovėjusio oro keliamo pavojaus žmonių sveikatai, bet ir siekiai bent iš dalies taikyti priemones, turėjusias apsaugoti miesto gyventojus.

Lietuvos istoriografijoje ši problema vis dar nesulaukė didesnio tyrinėtojų dėmesio. Liudas Glemža monografijoje, skirtoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdžiui 1789–1792 m., analizavo už tvarką miestuose atsakingų institucijų – Abiejų Tautų policijos komisijos ir civilinių karinių komisijų – veiklą. Autorius atskleidė šių valstybinių institucijų reikšmę įvedant (ar bent jau bandant įvesti) tvarką miestuose ir skatinant magistratus rūpintis švara, kapinių iškėlimu už miesto ribų, gatvių grindimu, įgyvendinant kitus būtinus pokyčius[13]. Savo ruožtu Jerzy'is Gordziejewas, detaliai ištyrinėjęs civilinių karinių komisijų veiklą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose Ketverių metų seimo laikotarpiu, skyrė dėmesio

10 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 89–91.

11 Ibid., 102–110.

12 Apie Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais vykdytas reformas žr.: Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Eduardas Brusokas, Liudas Glemža, Robertas Jurgaitis ir Valdas Rakutis, *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014).

13 Liudas Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010), 18–28, 93–97. Taip pat minėtinas Glemžos skyrius apie Abiejų Tautų policijos komisiją kolektyvinėje monografijoje, žr.: Šmigelskytė-Stukienė et al., *Modernios administracijos tapsmas*, 382–396.

šių institucijų iniciatyvoms higienos ir sanitarijos srityje[14]. Gordziejewas savo monografijoje atskleidė ištisą spektrą veiksmų, kurių komisijos skatino imtis miestų magistratus. Miestų valdantieji buvo raginami uoliau palaikyti švarą viešosiose erdvėse, steigti sąvartynus už miesto ribų, rūpintis tekančio vandens šaltiniais, iškelti kapines už miesto. Anot autoriaus, būtent pastarojoje srityje pavyko pasiekti kiek pastebimesnių rezultatų ir bent keliuose miestuose pradėjo veikti naujo tipo kapinės. Glemža ir Gordziejewas savo chronologiškai ribotuose tyrimuose atkreipė dėmesį į šį klausimą, tačiau dėl suprantamų priežasčių (tai nebuvo nei vienos, nei kitos monografijos tikslas) jis liko plačiau nenagrinėtas. Taigi šis straipsnis yra bandymas tirti, kaip idėjos, tuo metu reikšmingai veikusios daugelio Europos miestų gyvenimą ir fizinę jų erdvę, funkcionavo Vilniuje.

Straipsnio tikslas – ištirti, kaip XVIII a. Vilniuje buvo suvokiama ir sprendžiama esą užkrėsto ir žmonių sveikatai žalingo oro, sklindančio nuo atliekų, ligonių ir mirusiųjų kūnų, problema. Siekiant išsikelto tikslo, bus žvelgiama į miesto erdvės segmentus, su kuriais buvo siejama oro tarša, – atliekomis ir mėšlu užterštas aikštes ir gatves, ligonių perpildytas špitoles ir žalingus „garus“ skleidžiančius mirusiuosius miesto bažnyčių laidojimo kriptose ir šventoriuose. Atsižvelgiant į taršos šaltinio pobūdį, būdavo pasirenkami skirtingi šios problemos sprendimo būdai.

Šio tyrimo šaltiniai skirtini į tris grupes. 1) Vilniaus miesto dokumentacijoje (magistrato protokolų knygose[15], pajamų ir išlaidų registruose[16]) atsispindi pastangos palaikyti švarą mieste ir šiam tikslui skiriamos išlaidos. 2) Kitą, kiek vientisesnį, šaltinių bloką sudaro už špitolių priežiūrą

14 Jerzy Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010), 179–187.

15 Vilniaus magistrato protokolų knyga (1775–1790), LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 5; Vilniaus magistrato protokolų knyga (1792, 1794), LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 5.

16 Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registrai: LVIA, f. 458, ap. 1, b. 60 (1712), 62 (1713), 14 (1715), 13 (1718), 72 (1719), 74 (1720), 12 (1721), 78 (1723), 81 (1724), 90 (1726), 94 (1727), 95 (1728), 99 (1729), 103 (1730), 107 (1731), 111 (1732), 122 (1735), 132 (1738), 134 (1739), 138 (1740), 142 (1742), 156 (1744), 157 (1745), 168 (1747), 174 (1748), 180 (1749), 185 (1750), 190 (1751), 193 (1752), 199 (1753), 201 (1754), 208 (1755), 213 (1757), 219 (1759), 223 (1760), 228 (1761), 231 (1762), 237 (1764), 245 (1766), 246 (1767), 255 (1771), 258 (1772), 263 (1774), 264 (1775), 265 (1776), 267 (1777), 272 (1779), 283 (1781), 286 (1783), 288 (1784), 294 (1785), 307 (1788), 315 (1789–1790), 329 (1791–1792), 333 (1792–1793), 370 (1794), 397 (1795), 418 (1796), 463 (1797–1798), 487 (1799).

atsakingų institucijų – Vilniaus vaivadijos civilinės karinės komisijos, Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos, Lietuvos špitolių komisijos – dokumentai[17]. Šie šaltiniai suteikia reikšmingų duomenų apie minėtų komisijų rekomendacijas ir sprendimus dėl špitolių reformavimo, naujų kapinių Vilniuje steigimo. 3) Prie trečios grupės priskirtini labai įvairaus pobūdžio šaltiniai, pradedant Vilniaus vyskupijos dokumentacija ar vienalaikiais laikraščiais ir baigiant pamokslais ar didaktinio pobūdžio veikalais. Šie šaltiniai suteikia reikšmingų duomenų apie tai, kaip XVIII a. Vilniuje buvo suvokiama oro tarša ir kokių priemonių būdavo imamasi. Visgi didelis šių šaltinių trūkumas yra tai, jog jie atspindi tik vieną – valdančiųjų (tiek pasauliečių, tiek dvasininkų) ir intelektualinio elito – perspektyvą ir iš esmės nieko neatskleidžia apie miesto gyventojų požiūrį į „taršos" problemą.

Aikštės ir gatvės

Amžininkų manymu, pavojingas dvokas kilo ne vien iš pelkių, balų ar kitų užsistovėjusio vandens telkinių, bet ir iš gyvenamosios aplinkos. Iš atliekų duobių ir tiesiog nevalytų gatvių sklindantis dvokas akivaizdžiausiai liudijo, kad užteršta aplinka gali kelti pavojų žmonių sveikatai. Anot Glemžos, tvarka sostinėje buvo vienas iš pirmųjų klausimų, kuriuos iškėlė Vilniaus vaivadijos civilinė karinė komisija. Taigi 1790 m. balandžio 28 d. sostinės magistratas ragintas geriau tvarkytis mieste, kadangi atliekos gatvėse „ne tik kursto vaidus, bet ir, be viso to, pritraukia užkrėstą ir žmonių sveikatai žalingą orą"[18]. Savo ruožtu Juozapas Legovičius, nors ir kreipdamasis pirmiausia į kaimo gyventojus, tvirtino, jog „iš mėšlo, mėšlynų, laikomų netoli namų, o ypač čia pat, po langais ar prie durų, kyla sugedęs, puvėsiais [dvokiantis] ir labai nesveikas oras"[19]. Stanislovo Augusto Poniatovskio dvaro gydytojas Pranciškus Kurcijus savo veikale *Ligų, nuo kurių reikia skubiai gelbėti, aprašymas* (1783), kuris buvo reklamuojamas *Vilniaus laikraštyje*[20], švaros palaikymą gatvėse, namuose, kanaluose ir tvenkiniuose laikė

17 Vilniaus špitolių generalinės vizitacijos aktas (1790), LMAVB, f. 43, b. 3641; Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1795–1796), LVIA, f. SA, b. 896; Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1798), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2; Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1800), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 4.

18 Cituota iš: Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis*, 94–95.

19 Józef Legowicz, *Powinnosci gospodarzow wieyskich w krotkosci zebrane* (Wilno: w Drukarni J. K. Mci przy Akademii, 1779), 32.

20 *Gazety Wileńskie. Suplement do Gazet Wileńskich*, no. 29, 19 lipca 1783, [8].

pačia veiksmingiausia priemone, leidžiančia išvengti užkrečiamųjų ligų plitimo miestuose[21]. Įsitikinimą, kad tokio pobūdžio atliekos kelia itin didelį pavojų žmonių sveikatai ir nėra tik buities problema, liudija ir už miesto globos ir gydymo įstaigų kontrolę atsakingų institucijų dokumentacija. 1795 m. birželio 16 d. Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos posėdyje buvo svarstoma, dėl kokių priežasčių Vaikelio Jėzaus pamestinukų špitolėje (dab. Subačiaus g. 24) pradėjo dažniau nei įprasta sirgti ir mirti globotiniai[22]. Šio tyrimo kontekste svarbiausia tai, jog vaikų mirtys buvo siejamos būtent su aplinka ir iš miesto už Subačiaus vartų vežamomis atliekomis:

> toje špitolėje išlaikoma pakankama švara ir švelniai rūpinamasi vaikais, vis dėlto, nepaisant prižiūrėtojų pavyzdinio rūpesčio, per penkias savaites mirė septyni vaikai, [o] tokios nesveikatos ir dažnų vaikų mirčių akivaizdi priežastis esti tai, kad iš miesto išvežamas mėšlas [*gnoje*], bjaurios sąšlavos [*zmieciska brzydkie*] ir dvokančios nuotekos [*smrodliwe kloaki*] verčiamos prie Vilnios, tiesiai po špitolės langais, <…> saulės kaitinamų pūvančių sąšlavų ir mėšlo dvokas [*fetor*], jei tik vėjas papučia, veržiasi tiesiai pro langus į žindyvių ir vaikų kambarius.

Ši nuo Ankstyvųjų naujųjų laikų miesto kasdienio gyvenimo neatsiejama problema, XVIII a. įgijusi naujų reikšmių, skatino valdančiuosius imtis sistemingų veiksmų. Taigi dar viena tiek Vilniuje, tiek kituose Europos miestuose taikyta priemonė buvo planingas kenksmingomis laikytų atliekų šalinimas iš miesto erdvių[23].

Bene vienintelis šaltinis, teikiantis bent iš dalies nuoseklių duomenų, yra metiniai Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registrai. Siekiant įvertinti ilgalaikę perspektyvą, tyrimui buvo pasitelkti visi išlikę šio pobūdžio šaltiniai, apimantys 1712–1799 m. laikotarpį[24]. Juose pavyko surasti daugiau nei 1 800 lakoniškų įrašų, kuriuose nurodoma švarinimo darbų data, darbų pobūdis, dirbusių žmonių (samdomų padienių darbininkų (lenk. *najemnicy*, *robotnicy*, *podziennicy*, *łopatnicy* ar tiesiog *ludzie*), kalinių iš miesto kalėjimo

21 Kurcyusz, *Opis chorob*, 19.

22 Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1795–1796), LVIA, f. SA, b. 896, p. 48–49.

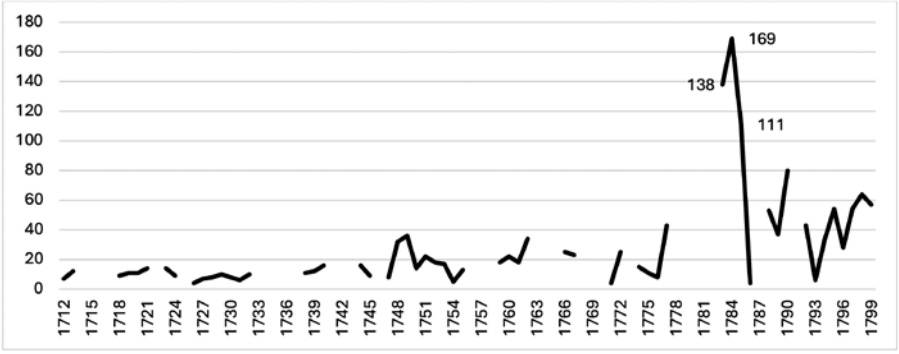
23 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 94–97; Jenner, "Follow Your Nose?", 338.

24 Žr. išnašą nr. 14. Pastaba: 1712 m. pasirinkti kaip pradiniai, kadangi neišliko šaltinių, apimančių 1702–1711 m. laikotarpį.

(lenk. *więźniowie*, *aresztanci*) skaičius, darbų trukmė, atlygis, sumokėtas kiekvienam darbininkui, ir bendra išlaidų suma[25]. Ne visi šaltiniai išliko arba yra nepilni, taip pat būtina pabrėžti, jog jie atspindi išlaidas tik už magistrato jurisdikcijoje buvusių gatvių ir kitų viešųjų erdvių (visų pirma pagrindinės turgaus aikštės), o ne visos miesto teritorijos švarinimą. Kita vertus, tokie kiekybinio pobūdžio duomenis teikiantys šaltiniai nieko neatskleidžia apie švarinimo darbų efektyvumą ir pobūdį (žinome tik apie reguliariai perkamas šakes), užduotis, kurias darbininkams nustatydavo miesto valdžios pareigūnai ir darbų prižiūrėtojai. Nepaisant to, net ir tokie riboti duomenys parodo, koks buvo miesto valdančiųjų santykis su šia problema ilgalaikėje perspektyvoje.

Siekiant išryškinti esmines miesto erdvių švarinimo tendencijas, dėmesys kreiptas į du aspektus. 1) Skaičiuota, kiek kartų tokio pobūdžio darbai minimi kiekvienais metais. 2) Siekiant išsiaiškinti, ar švarinimo darbų dažnumas buvo susijęs su kylančia oro temperatūra, fiksuota, kiek kartų tokio pobūdžio darbai minimi kiekvieną mėnesį.

1 schema

Išlaidų miesto erdvėms švarinti paminėjimai per metus, šaltiniai: žr. 14 išnašą

Mentions of annual spending on cleaning urban spaces

Atliekant tyrimą, tikėtasi, jog tokių išlaidų paminėjimų skaičius nuosekliai didės per visą amžiaus antrą pusę. Nors tokios aiškios tendencijos nematyti, būtina atkreipti dėmesį į iš bendro konteksto išsiskiriančius

25 Pavyzdžiui, 1783 m. kovo 29 d.: „35 samdiniams, valantiems turgaus aikštę, po 20 gr. už dieną, [iš viso:] 23 auks. 10 gr.“, LVIA, f. 458, ap. 1, b. 286, l. 28v.

9 ir 10 deš., kai su išlygomis galima kalbėti apie padidėjusį miesto valdančiųjų dėmesį švarai, ypač į 1783–1785 m. laikotarpį, kai turgaus aikštė ir kai kurios gatvės būdavo valomos (vartojami lenkiški terminai *uprzątnienie*, *czyszczenie*) itin dažnai, kartais net keletą kartų per savaitę. Miestą valančių darbininkų „brigadas" intensyviausiu tvarkymosi laikotarpiu (pavasarį) sudarydavo 30–50 žmonių, o bent vienas darbininkas šį darbą dirbdavo kiekvieną savaitės dieną. Iš viso tokie darbai buvo atliekami 466 kartus, o tai sudaro ketvirtadalį visų paminėjimų per visą 1712–1799 m. laikotarpį. Išaugusį miesto valdžios rūpestį liudija ne tik dažniau mokama alga šiems darbams samdomiems darbininkams, bet ir 1783 m. gegužės 22 d. magistrato lėšomis išspausdinti 2 000 „universalo dėl grindinio ir mėšlo valymo prie [miesto] sienų ir gatvėse" egzempliorių[26]. Taigi panašu, kad šiuos trejus metus valdantieji tarsi rodė pavyzdį miesto gyventojams, kaip reikėtų prisidėti prie švaresnės aplinkos kūrimo. Vis dėlto šaltiniai chronologiškai pernelyg nenuoseklūs ir lakoniški, kad būtų galima atsakyti, kokios aplinkybės galėjo nulemti tokį miesto valdžios aktyvumą šioje srityje. Reikšmingų užuominų nepavyko rasti ir vienalaikėje miesto magistrato protokolų knygoje[27].

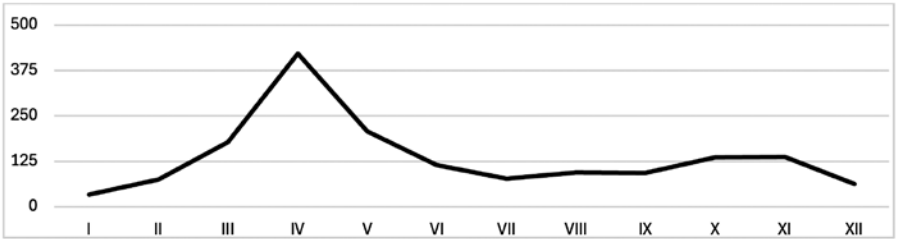
Nors paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje dėmesys šiai miesto gyvenimo sričiai sumažėjo, vis dėlto bent kelerius metus tokio pobūdžio darbai būdavo atliekami dažniau. Šiuo laikotarpiu išsikiria 1790–1792 m., kai padidėjusį miesto valdančiųjų dėmesį šiai gyvenimo sričiai galima paaiškinti bendru reformų sąjūdžiu valstybėje. 1790 m. vaivadijose pradėjo veikti civilinės karinės komisijos, turėjusios reformuoti daugelį miestų socialinio ir ekonominio gyvenimo sričių ir teikti magistratams pasiūlymus, kaip gerinti sanitarijos sąlygas[28]. Čia svarbu atsižvelgti į tai, kad, nors 1792 m. magistratas kone du kartus rečiau skirdavo lėšų tokio pobūdžio darbams, miesto erdvių švarinimo akcijos buvo intensyvesnės – jeigu 1790 m. atlygis buvo išmokėtas 1 068 darbininkams (be abejonės, didžioji jų dalis buvo tie patys žmonės), tai 1792 m. – 1 363.

26 Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registras (1783), LVIA, f. 458, ap. 1, b. 286, l. 32. Panašūs universalai buvo paskelbti 1794 m. (žr.: *XVIII a. Lietuvos knygos lenkų kalba: kontrolinis sąrašas*, sudarė Marija Ivanovič, Karina Basiul (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2015), 235 (nr. 2262)) ir 1795 m. (žr. Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registrą (1795), LVIA, f. 458, ap. 1, b. 397, l. 27v).

27 Vilniaus magistrato protokolų knyga (1775–1790), LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 5.

28 Gordziejew, *Komisje Porządkowe*, 179–185.

2 schema

Miesto erdvių švarinimo darbai pagal mėnesius, šaltiniai: žr. 14 išnašą

Monthly urban cleaning works

Išskyrus iš bendro konteksto iškrentančius 1783–1785 m., kai miesto erdvės būdavo valomos kone kiekvieną savaitę (nors nevienodai intensyviai), įprastai tokie darbai būdavo atliekami nereguliariai. Vis dėlto surinkti duomenys rodo, kad turgaus aikštė ir (rečiau) kitos miesto erdvės būdavo dažniau švarinamos kovo–gegužės mėnesiais [žr. 2 schemą]. Panašu, kad tokią tendenciją nulėmė amžininkų įsitikinimas, kad mėšlas ir kitos pūvančios atliekos yra pavojingiausios tirpstant sniegui ir kylant temperatūrai. Matyt, neatsitiktinai Abiejų Tautų policijos komisijos universale dėl kapinių iškėlimo už miestų būtent pavasaris įvardytas kaip palankiausias metų laikas plisti epidemijoms[29]. Tokį pat susirūpinimą dėl pavasarį susiklostančių pavojingų sąlygų galima matyti ir kituose miestuose, kurių valdantieji, anot Gordziejewo, taip pat skatindavo kuo greičiau sausinti gatvėse telkšančias atliekų pilnas balas, kurios, kylant oro temperatūrai, esą keldavo pavojų žmonių sveikatai[30].

Mėšlas ir kitos kenksmingos atliekos turėjo būti ne tik surenkamos, bet ir išvežamos kuo toliau nuo miesto. Todėl Vilniaus vaivadijos špitolių komisija, norėdama sumažinti Vaikelio Jėzaus špitolėje globojamų vaikų mirčių skaičių, 1795 m. birželio 16 d. įpareigojo magistratą dėti pastangas, kad „griežtai uždraudus versti mėšlą tarp gyvenamųjų namų, būtų paskirta kita žmonėms nepavojinga vieta jo išvežimui“[31]. Dar daugiau, 1798 ir 1799 m. miesto lėšomis buvo pasamdyti darbininkai, turėję tam tikrose vietose už miesto įkasti stulpus, žyminčius, kur turi būti išvežamas mėšlas ir

29 *Gazeta Warszawska. Suplement do Gazety Warszawskiey*, no. 20, 10 marca 1792, 5.

30 Gordziejew, *Komisje Porządkowe*, 180–181.

31 Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1795–1796), LVIA, f. SA, b. 896, p. 49.

kitos atliekos[32]. Tokie veiksmai liudijo ir tęstines miesto valdžios pastangas sistemingai dorotis su šia nuo kasdienio gyvenimo neatsiejama problema, ir siekį pavojingomis laikomas atliekas gabenti į nuo miesto saugiu atstumu nutolusias specialiai tam skirtas vietas.

Didžiųjų reformų laikotarpiu dar viena reikšminga priemone užtikrinti švarą buvo laikomas gatvių grindimas. Kaip parodė Gordziejewo tyrimas, tokių darbų šiuo laikotarpiu būdavo imamasi ir kituose LDK miestuose[33]. Grindžiant gatves, būdavo kuriamas estetiškesnis miesto vaizdinys, taip būdavo išvengiama didelių stovinčio vandens telkinių duobėse. Toks paviršius būdavo lengviau nuplaunamas ir leisdavo apsisaugoti nuo žalingų skysčių skverbimosi į dirvą[34]. Vis dėlto nepanašu, kad sostinėje ši veikla būtų buvusi labai planinga. Tikėtina, kad paprastas gatvių valymas buvo suvokiamas kaip pigesnis ir paprastesnis sprendimas nei jų grindimas.

Galiausiai susirūpinimą oro kokybe miesto viešosiose erdvėse liudija ir Lietuvos špitolių komisijos pirmininko Ivano Fryzelio 1799 m. rugpjūčio 21 d. laiškas Vilniaus generalgubernatoriui Borisui O'Brienui de Lacy, kuriame jis rašė:

> Jo mylista Pone, pats gali paliudyti, kaip Vilniaus miestą bjauroja jį juosiančios sienos griuvėsiai; be to, dėl tų nereikalingų mūrų oras mieste pernelyg užsistovėjęs ir todėl negrynas.[35]

Vilniuje galiausiai buvo išvengta didesnio masto griovimo darbų ir gatvių platinimo, kuris, anot Riley'io, buvo laikomas viena iš esminių viešųjų erdvių ventiliavimo priemonių[36]. Vis dėlto netrukus prasidėję gynybinės miesto sienos, jau seniai praradusios savo fortifikacinę funkciją, ardymo darbai[37] rodo, kad, siekiant užtikrinti geresnę oro cirkuliaciją, miesto erdvės būdavo ne tik švarinamos, bet ir keičiamos fiziškai.

32 Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registras (1798), LVIA, f. 458, ap. 1, b. 463, l. 15v; Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registras (1799), LVIA, f. 458, ap. 1, b. 487, l. 30v.

33 Gordziejew, *Komisje Porządkowe*, 181.

34 Rodolphe el-Khoury, "Polish and Deodorize: Paving the City in Late-Eighteenth-Century France," *Assemblage*, no. 31 (1996): 11; Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 90–91.

35 Cit. iš Leonid Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)* (Wilno: Wydawnictwo magistratu m. Wilna, 1933), 26.

36 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 105.

37 Żytkowicz, *Zburzenie murów*, 28–35.

Špitolės

Špitolės buvo laikomos itin užterštu, įvairiausių ligų dalelių kupino oro židiniais. Toks oras buvo laikomas žalingu ne tik špitolėse globojamiems ar gydomiems žmonėms, bet ir aplinkiniams[38]. XVIII a. antroje pusėje mieste ir priemiesčiuose veikė 14 špitolių-prieglaudų ir keturios – bonifratrų, rokitų, šaričių, liuteronų – špitolės-ligoninės[39]. Vis dėlto pačia problemiškiausia ir pavojingiausia laikyta vienuolių rokitų administruojama Šv. Roko špitolė prie tuometinių Pilies vartų[40]. Priežastys, dėl kurių ši špitolė amžininkams kėlė nerimą, keitėsi laikui bėgant. Keičiantis vertinimams, buvo siūlomi ir nauji problemos sprendimo būdai.

Iš pradžių didžiausia špitolės problema buvo ta, jog ji nuolat būdavo perpildyta, o jos patalpos – pernelyg ankštos ir nepakankamai vėdinamos. Dėl šių trūkumų, anot špitolėje 1790 m. apsilankiusio vizitatoriaus, pirmiausia kentėdavo čia gydomi ligoniai:

> dėl mažų infirmerijų ir neproporcingai didelio jose [gydomų] ligonių skaičiaus [špitolėje] ne teikiama pagalba, bet kenkiama sveikatai; ir nei didžiausia gydytojų patirtis, nei uoliausia rokitų tarnystė niekada neapsaugos nuo tos žalos žmonių sveikatai, kurią daro ankštos ir, be to, menkai vėdinamos [*mało przewiane*] patalpos.[41]

Ilgainiui imti akcentuoti jau kiti trūkumai, dėl kurių ši špitolė buvo laikoma tokia problemiška ir net pavojinga ne tik joje gydomiems ligoniams, bet ir aplinkiniams. Pagrindinė priežastis buvo ta, jog tik šioje špitolėje buvo gydomi lytiškai plintančiomis ligomis sergantys žmonės (jie sudarydavo maždaug pusę visų ligonių)[42]. Būtent tokio pobūdžio špitolės buvo laikomos išskirtinės taršos židiniais. Taigi amžininkams didelį nerimą

38 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 98; Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 51; Reinarz, *Past Scents*, 163.

39 Martynas Jakulis, *Špitolės Vilniuje: labdara, gydymas ir skurdas XVI–XVIII a.* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019), 47–81.

40 Špitolės pastatas, stovėjęs dabartinės Pilies g. pradžioje, Šventaragio ir Barboros Radvilaitės gatvių sankirtoje (posesija nr. 168 Karolio Grunerto Vilniaus plane (1808)), neišlikęs. Kartu su to paties titulo koplyčia ir Šv. Roko gailestingumo brolių (rokitų) vienuolynu buvo nugriautas XIX a. pirmoje pusėje.

41 Vilniaus špitolių generalinės vizitacijos aktas (1790), LMAVB, f. 43, b. 3641, l. 2v–3.

42 Jakulis, *Špitolės*, 230–232.

1. Marcelli Januszkiewicz, *Vilniaus pilys iš pietų pusės*, XVIII a., VUB GK (Grafikos kabinetas) Rus IB(kn)-2: Vilniaus pilys iš pietų pusės / Skaitmeninės kolekcijos

Marcelli Januszkiewicz. *Vilnius Castles from the South*. 18th century. Vilnius University Library, Graphic Art Collection

kėlė dėl progresuojančio sifilio atsiveriančios šlapiuojančios žaizdos, nuo kurių sklisdavo ir žalingu laikytas kvapas[43]. Susirūpinimą dėl kvapo keliamo pavojaus liudija tai, kad tokiomis ligomis sergantys žmonės būdavo gydomi atskirose infirmerijose, taip siekiant apsaugoti kitus ligonius[44].

Tai ir buvo pagrindinė priežastis, paskatinusi Lietuvos špitolių komisiją, tuo metu atsakingą už miesto gydymo ir globos institucijų reformą, apskritai uždaryti šią špitolę. 1798 m., kai jau buvo pradėtos generalinės špitolės prie Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios Lukiškių priemiestyje statybos, Lietuvos špitolių komisijos sprendimu, naujajai institucijai buvo perleistos septynių senųjų špitolių, kurios turėjo būti uždarytos, fundacijos[45]. Šio tyrimo kontekste svarbu atsižvelgti į skirtingus argumentus, kuriais buvo

43 Reinarz, *Past Scents*, 160; Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 17.

44 Jakulis, *Špitolės*, 232.

45 Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1798), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2, l. 78v–79. Generalinei špitolei turėjo būti perleistos katalikų Šv. Marijos Magdalenos, Švč. Trejybės, Šv. Roko, Šv. Petro (Antakalnio priemiestyje), Šv. Juozapo Arimatiečio ir

grindžiamas Komisijos sprendimas uždaryti šias špitoles. Iš esmės visais atvejais buvo argumentuojama tuo, kad gydomi arba globojami žmonės yra nepakankamai aprūpinti, špitolėse esą pernelyg ankšta ir nepatogu. Visgi, siekiant pagrįsti poreikį uždaryti Šv. Roko špitolę, buvo pasitelktas ir kitas argumentas. Komisijos posėdžio protokole pažymima: „rokitų, besirūpinančių išskirtinai venerinėmis ligomis sergančiais ligoniais, špitolė [stovi] pačiame mieste, žemoje vietoje, o ne gryname ore."[46]

Panašiu metu kone identiškus priekaištus nedatuotame „memorandume" išsakė ir chemikas, gydytojas Andriejus Sniadeckis. Tiesa, jam svarbiau buvo ne tiek ligos, nuo kurių buvo gydoma rokitų ir bonifratrų[47] špitolėse, kiek netinkamai parinkta vieta šioms institucijoms:

> Tų vietų, esančių žemumoje ir dauboje, padėtis yra veikiau tinkamesnė viso miesto nuotekoms ir visuotinei kloakai, o ne vietai, kurioje kenčiantys gali ieškoti [pagalbos savo] sveikatai.[48]

Savo ruožtu šaričių špitolės Savičiaus gatvėje (dab. Bokšto g. 6) vieta buvusi „visiškai patogi ir sveika". Nors iš vienos pusės ji ribojosi su palyginti siaura gatve, iš kitos pusės ją supanti erdvė buvo visiškai atvira, špitolė stovėjo ant kalvos šlaito, netoli tekančio vandens[49].

Toks Komisijos narių ir Sniadeckio susirūpinimas dėl špitolės vietos nebuvo atsitiktinis. Kaip liudija vienalaikiai architektūros traktatai, žemumos buvo nerekomenduotinos vietos ne tik špitolėms, bet ir kitos paskirties pastatams. Mokytojas, kunigas Mykolas Dudzinskis[50] savo veikale *Žinios apie statybų meną, išdėstytos trijuose skyriuose* nemažai dėmesio skyrė būtent vietai, kurioje turėtų stovėti špitolė. Anot autoriaus:

Nikodemo (Aušros vartų priemiestyje), Šv. Jokūbo ir Pilypo (Lukiškių priemiestyje) ir unitų Spaso (Išganytojo) špitolių fundacijos.

46 Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1798), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2, l. 78v.

47 Bonifratrų vienuolyno ir špitolės pastatas prie Šv. Kryžiaus bažnyčios (Simono Daukanto a.) yra išlikęs.

48 Jędrzej Śniadecki, „Memorjał w sprawie założenia klinik na wydziale lekarskim w Szkole Głównej Litewskiej: z rękopisu wydał i wstępem zaopatrzył Adam Wrzosek", *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych*, t. X, zesz. 1 (1930): 126.

49 Ibid., 127.

50 Plačiau apie autorių ir veikalą žr.: Rasa Butvilaitė, „Architektūros teorija XVIII a. Lietuvoje", *Menotyra* 19, nr. 4 (2012): 261–262.

> ta vieta turi būti miesto gale, nes pačiame mieste yra daugiau kenksmingos drėgmės, o dėl tankaus užstatymo oras būna užsistovėjęs. Taip pat neturi būti žemumoje arba tarp kalvų, nes ten drėgmė didesnė, o vasarą nuo kalvų atsimušantys spinduliai sukelia didesnę tvankumą; tad tegul stovi kuo sausesnėje vietoje, toliau nuo pelkių, balų ir miesto nuotekų. <…> Špitolės sergantiems užkrečiamosiomis ligomis, kaip kad pridera visuomenėje, idant kiti nuo jų neužsikrėstų, turi būtinai stovėti toliau ne tik nuo miesto, bet ir nuo vieškelio.[51]

Pagal panašius kriterijus vietą bet kuriam pastatui rinktis siūlė ir dominikonas Tomas Javerovskis, savo traktate *Compendiaria architectonicae civilis* (1793)[52] siūlęs statybas vykdyti lygumose, kuriose oras grynas ir tinkama temperatūra, netoli upių, kuo toliau nuo pelkių ir stovinčio vandens[53].

Atsižvelgiant į visa tai, atrodo suprantamas Komisijos sprendimas nebebandyti iš pagrindų reformuoti Šv. Roko špitolės, bet ją tiesiog uždaryti ir perkelti institucijos fundaciją ir ligonius į naująją generalinę špitolę[54]. Taip, komisarų manymu, būtų sumažintas pavojus miesto gyventojams. Steigdami naująją špitolę būtent Lukiškių priemiestyje, toliau nuo tankiausiai apgyvendintos miesto dalies, Komisijos nariai sprendė dvi problemas. Viena vertus, prideramoje („sveikoje“) vietoje pastatytoje naujojoje institucijoje būtų teikiama tinkama ir kvalifikuota pagalba ligoniams, gimdančioms moterims ir joje apgyvendintiems neįgaliesiems ir vargšams. Tai turėjo užtikrinti ne tik špitolės personalo, vadovaujamo čia nuolat dirbančių medikų profesionalų, teikiamos paslaugos, bet ir vidaus tvarka – pradedant tinkamos dietos parinkimu ir baigiant visapusiškos švaros palaikymu ir planingu erdvių patalpų vėdinimu[55]. Kita vertus, tokiu būdu nuo miestiečių būtų atskirti pavojingomis aplinkiniams ligomis sergantys ligoniai ir vargšai bei elgetos. Nors pastarieji, panašu, nebuvo suvokiami kaip tiesioginė grėsmė miesto gyventojų sveikatai, vis dėlto, anot iškilmingą pamokslą špitolės

51 *Wiadomość o sztuce budowniczey we trzech podziałach od uczonego kapłana i professora szkoł narodowych Michała Dudzinskiego ułożona w r(ok)u 1781*, VUB RS, f. 3, b. 237, l. 9v.

52 Plačiau apie autorių ir veikalą žr.: Butvilaitė, „Architektūros teorija“, 262–263.

53 *Compendiaria Architectonicae Civilis. Instructio succinte collecta, ac scripta. Per P. F. Thomam Jawerowski Anno Domini 1793 diebus 9bris Vilnae*, VUB RS, f. 3, b. 2274, l. 4.

54 Eliasz Einholm, *Organizacya dla szpitala generalnego wilenskiego* (Wilno: w Drukarni Akademickiey, 1800), 3.

55 Ibid., 5–6.

atidarymo proga pasakiusio vyskupo Jono Nepomuko Kosakovskio, „šiam gėdingam skurdo, skausmo ir apleistumo, pasieniuose vaitojančių lozorių vaizdiniui“[56] taip pat neturėjo likti vietos mieste.

Laidojimo kriptos ir kapinės šventoriuose

Kaip parodė Johno McMannerso, Pieterio Spierenburgo, Jameso Riley'io, Alaino Corbino ir kitų tyrimai[57], žmonėms XVIII a. didelį nerimą kėlė ir dar vienas taršos židinys – laidojimo kriptos bažnyčiose. Laidojant naujus mirusiuosius, jos būdavo vis iš naujo atidaromos, o iš jų sklindantys „nuodingi garai“ esą kėlė pavojų ne tik bažnyčioje besilankantiems, bet ir netoliese gyvenantiems žmonėms. Problemiškais laikyti ir palaidojimai šventoriuose: čia ilgainiui ėmė trūkti vietos, todėl mirusieji būdavo laidojami vienas ant kito negiliose duobėse, iš kurių taip pat sklisdavo žmonių sveikatai pavojinga laikyta smarvė. Todėl buvo siūloma steigti naujo tipo kapines toliau nuo tankiausiai apgyvendintų miesto erdvių. Nors toks siekis atskirti mirusiuosius nuo gyvųjų higienos tikslais nebuvo visiškai naujas reiškinys[58], vis dėlto būtent XVIII a. antroje pusėje jis įgavo kur kas pastebimesnį mastą. Pasak Corbino, būtent šiuo laikotarpiu galime stebėti vis mažėjančią toleranciją nemaloniems kvapams, kurie imti tiesiogiai sieti su mirtimi[59]. Pasikeitusį santykį su mirusiųjų kūnais, anot Riley'io, žymėjo ištisa kampanija, įgyvendinta daugybėje Europos miestų[60].

56 Jan Nepomucen Kossakowski, „Jana Nepomucena Korwina Kossakowskiego, biskupa wileńskiego przy otwarciu nowego szpitala wileńskiego SS. Filipa i Jakuba dnia 16 czerwa roku 1799 miane", in Jan Nepomucen Kossakowski, *Kazania świąteczne i przygodne z rękopismow wydrukowane* (Wilno: w drukarni dyecezalney, przy kościele świętego Kazimierza zgromadzenia XX. Missionarzów, 1824), 418.

57 John McManners, *Death and the Enlightenment: Changing Attitudes to Death among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1986), 304–312; Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 108–110; Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 104; Pieter Spierenburg, *The Broken Spell: A Cultural and Anthropological History of Preindustrial Europe* (London: Macmillan, 1991), 158–162; Philippe Ariès, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje: esė rinkinys*, vertė Birutė Gedgaudaitė, Dalia Šarkūnaitė (Vilnius: Baltos lankos, 1993), 66–67.

58 Craig M. Koslofsky, *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700* (New York: Palgrave Macmillan, 2000), 41–46; Susan C. Karant-Nunn, *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany* (London and New York: Routledge, 1997), 164–171; Mindaugas Paknys, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.* (Vilnius: Aidai, 2008), 104–105.

59 Corbin, *The Foul and the Fragrant*, 58.

60 Riley, *The Eighteenth-Century Campaign*, 102.

Tokio pobūdžio procesai XVIII a. antroje pusėje taip pat suintensyvėjo Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Respublikos dvasininkiją veikiant katalikiškosios Apšvietos idėjoms, kritikuota piligrimystė, kitos „viduramžiškos" pamaldumo praktikos, taip pat tikinčiųjų troškimas atgulti amžinojo poilsio po bažnyčiomis įrengtose kriptose arba laidojimas bažnyčių šventoriuose[61]. Reikšminga tai, jog tokios laidojimo praktikos buvo kritikuojamos dvejopai – ir kaip neracionalios, prieštaraujančios krikščioniškam mokymui, ir kaip kenksmingos aplinkinių sveikatai. Pastarąjį vertinimą gerai atspindi 1775 m. Varšuvos seime įsteigtos Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės špitolių komisijos nuostatų punktas, kuriame teigta, kad:

> krašte dauguma špitolių bažnyčių yra medinės ir labai blogos būklės; tos, kurios apgriuvusios, tegul bus nugriautos, o jų vietoje tebus įsteigtos kapinės parapijiečių laidojimui, tokiu būdu bus išvengta ir to ydingo [elgesio], dėl kurio ankštuose šventoriuose kartais lavonas ant lavono guli, o bažnyčiose, nors jose kapų nėra, bet mirusieji laidojami, galima justi sveikatai žalingus garus [*exhalacye*].[62]

Dėmesį šiai problemai liudija tai, kad 1776 m. Vilniuje minint jubiliejinius metus, pijoras Kmita Šv. Kazimiero bažnyčioje rugpjūčio 21–22 d. turėjo pasakyti net du pamokslus apie laidojimo vietas[63]. Patarimuose pamokslus rengiantiems kunigams vyskupijos vyresnybė nurodė atkreipti vilniečių dėmesį į palaidojimų kriptose ir šventoriuose „neprideramumą" (lenk. *nieprzyzwoitość*) ir akcentuoti, kaip svarbu kapines iškelti už miesto ribų[64].

Kapinių iškėlimo klausimas svarstytas ir Ketverių metų seimo laikotarpiu, kai civilinėms karinėms komisijoms buvo pavesta spręsti daugelį įsisenėjusių miestų problemų. Būtent šiuo laikotarpiu (1792 m. vasario 18 d.) Abiejų Tautų policijos komisija paskelbė universalą dėl naujo tipo kapinių steigimo Respublikos miestuose[65]. Svarbu tai, kad šio universalo, nukreipto

61 Stanisław Witecki, "Healthcare and Catholic Enlightenment in the Polish-Lithuanian Commonwealth," *Studies in Church History*, 58 (2022): 170.

62 *Volumina Legum*, VIII (Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860), 110.

63 Tomasz Hussarzewski, *Książka jubileuszowa na dyecezyą wilenską z rozkazu jasnie oswieconego pasterza* (Wilno: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey XX. Scholarum Piarum, 1776), 66v.

64 Ibid., 99.

65 *Gazeta Warszawska. Suplement do Gazety Warszawskiey*, no. 20, 10 marca 1792, 5.

prieš „viską, kas tik gali būti žalinga žmonių sveikatai“, pirmuoju punktu magistratai buvo raginami ieškoti kapinėms vietos už miestų ribų, kadangi „užkratas [*zaraza*], kylantis iš kapinių, esančių netoliese gyvenamųjų namų, ypač pavasarį yra žalingas žmonių sveikatai“. Antruoju universalo punktu miestų valdantieji buvo skatinami iškeldinti skerdyklas už miesto, į atokias vietas, kur jų „dvokas“ (lenk. *fetor*) nedarytų žalos gyventojams. Taigi esminis argumentas steigti naujas kapines toliau nuo tankiai apgyvendintų erdvių buvo būtent mirusiųjų kūnų keliamas pavojus žmonių sveikatai.

Atrodo, kad į šiuos pakartotinius raginimus miestuose buvo bent jau iš dalies atsižvelgta. Tai liudija konkretūs veiksmai, kurių ėmėsi miestų valdantieji. 1792 m. naujo tipo kapinės pradėjo veikti Gardine[66], balandžio mėnesį Vilniaus vyskupijos konsistorija davė leidimą pašventinti naujas kapines Minske, o rugsėjį – Cudzeniškėse[67]. Kapinių visų tikėjimų mirusiesiems klausimas tų pačių metų gegužės 1 d. buvo svarstomas Vilniaus magistrate[68], o po kelių savaičių buvo skirti 2 000 auksinų Šv. Stepono kapinėms, kurios netrukus pradėtos vadinti „generalinėmis Vilniaus kapinėmis“ (*cmentarz generalny wileński*)[69], apjuosti mūrine tvora (papildomų lėšų skyrė Livonijos vyskupas Juozapas Kosakovskis)[70]. Galiausiai liepos 20 d. sudarytas kontraktas su architektu Pietru de Rossiu, turėjusiu įgyvendinti šį projektą[71]. Šių metų Vilniaus magistrato protokoluose minima ir Vilniaus kapinių deputacija (lenk. *deputacja cmentarna wileńska*), į kurios sudėtį įeidavo miesto valdžios atstovai[72].

Nepaisant kurtų planų ir skirtų lėšų, nepanašu, kad kapinės prie Šv. Stepono bažnyčios dar tais pačiais 1792 m. būtų tapusios pagrindinėmis miesto kapinėmis. Tai liudija išlikusios Šv. Stepono parapijos mirties metrikų knygos duomenys[73]. Be to, dalis mirusiųjų vis dar būdavo laidojami ne

66 Gordziejew, *Komisje Porządkowe*, 185.

67 Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792), VUB RS, f. 57, b. B54-25, l. 65, 141v. Už nuorodą dėkoju doc. Liudui Jovaišai.

68 Vilniaus magistrato protokolų knyga (1792, 1794), LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 8, l. 18av–19; Šmigelskytė-Stukienė et al., *Modernios administracijos tapsmas*, 385.

69 Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792), VUB RS, f. 57, b. B54-25, l. 116v.

70 Ibid., l. 98v.

71 Ibid., l. 119v.

72 Vilniaus magistrato protokolų knyga (1792, 1794), LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 8, l. 27v–28.

73 Vilniaus Šv. Stepono bažnyčios mirties metrikų knyga (1783–1799), LVIA, f. 1681, ap. 1, b. 3: 1783 m. – 51 įrašas, 1784 m. – 49, 1785 m. – 47, 1786 m. – 28, 1787 m. – 11, 1788 m. – 10, 1789 m. – 14, 1790 m. – 21, 1791 m. – 39, 1792 m. – 50, 1793 m. – 22, 1794 m. – 19,

kapinėse, o Šv. Stepono bažnyčios kriptose (*in fornice*), nemažai velionių būdavo palaidojami ne šiose kapinėse, bet prie, pavyzdžiui, Visų Šventųjų bažnyčios ar Panerių koplyčios ir tik įrašomi į Šv. Stepono bažnyčios mirties metrikų knygą. Nors kapinės prie Šv. Stepono bažnyčios tuo metu dar netapo pagrindinėmis miesto kapinėmis, vis dėlto tai, jog vieta joms buvo parinkta būtent čia – palyginti toli nuo tankiausiai apgyvendintos miesto dalies, – patvirtina miesto valdančiųjų ir reformų vykdytojų įsitikinimą, kad mirusiųjų kūnai kelia pavojų gyviesiems ir dėl to turi būti laidojami kuo toliau nuo miesto.

Lūžis naujo tipo miesto kapinių raidoje įvyko 1797 m. rugpjūčio 8 d., kai Lietuvos špitolių komisijos sprendimu Šv. Stepono kapinės galutinai tapo „vienintelėmis ir visuotinėmis“ miesto katalikų kapinėmis[74]. 1798 m. liepos 8 d. kapines pašventino Vilniaus vyskupas Jonas Nepomukas Kosakovskis, šia proga pasakęs ir iškilmingą pamokslą[75]. Šio tyrimo kontekste svarbu tai, jog, remdamasis katalikiškosios Apšvietos postulatais ir apeliuodamas į pirmųjų krikščionių elgseną, jis kritikavo to meto laidoseną dviem atžvilgiais. Viena vertus, vyskupui atrodė nepriimtinas žmonių noras būti palaidotiems bažnyčiose, mat jis buvo nesuderinamas su krikščioniškąja tradicija:

> ir pirmieji krikščionys, kaip liudija šventasis Jeronimas ir popiežius Anastazas, visada laidojo mirusiuosius nuo miesto nutolusiose vietose. Tik vėliau kai kurie dievobaimingi krikščionys reikalavo būti palaidoti prie bažnyčių. O kiti, klaidingai manydami, kad kuo arčiau altoriaus bus palaidoti jų kūnai, tuo didesnio Dievo gailestingumo susilauks jų sielos, drįso steigti savo kapus Dievo namuose.[76]

Kita vertus, Kosakovskis poreikį įsteigti naujas kapines už miesto ir nustoti laidoti žmones bažnyčiose grindė ir mirusiųjų kūnų keliama grėsme

1795 m. – 26, 1796 m. – 65, 1797 m. – 93, 1798 m. – 45, 1799 m. trūksta duomenų. Už pasidalinimą šaltinio nuotraukomis dėkoju dokt. Rūtai Miškinytei.

74 Dokumentų, susijusių su Vilniaus seserimis marijavitėmis, nuorašai (1776–1836), VUB RS, f. 18, b. 29, l. 4.

75 *Kuryer Litewski. Dodatek do Kuryera Litewskiego*, no. 82, 14 lipca 1798, 1; Vida Girinkienė, *Vilniaus kapinės* (Vilnius: Atkula, 2004), 61; Virgilijus Pugačiauskas, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Juozapas Paškauskas ir Vytautas Petronis, *Vilniaus istorija. 1795–1914 metai*, t. II (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023), 48.

76 Jan Nepomucen Kossakowski, „Kazanie Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego przy poświęceniu cmentarza Swiętego Szczepana w Wilnie dnia 6 lipca roku 1795 miane”, in Kossakowski, *Kazania świąteczne*, 436–437.

gyviesiems: „Primenu šį nederamą, netgi nepagarbą Dievo namams liudijantį ir žmonių sveikatai žalingą paprotį, kurio nežinojo senieji krikščionys.“[77]

Taigi vyskupas, siekdamas pagrįsti, kodėl mirusieji turėtų būti laidojami naujosiose kapinėse, pasitelkė argumentą, kuris yra tiesiogiai susijęs su „užteršto oro“ problema. Teigdamas, kad vėliau susiformavęs paprotys laidoti mirusiuosius bažnyčiose yra žalingas žmonių sveikatai, vyskupas neabejotinai omenyje turėjo būtent, jo manymu, „žalingą orą“, sklindantį nuo mirusiųjų kūnų.

Vadinasi, šiuo atveju matome, kaip neohipokratizmo postulatais, derinamais su katalikiškosios Apšvietos nuostatomis, buvo grindžiami nauji miesto planavimo sprendimai. Ir Vilnius šiuo atžvilgiu niekuo nesiskyrė nuo daugelio kitų miestų, kuriuose kapinės taip pat planingai buvo keliamos toliau nuo žmonių apgyvendintų erdvių, taip siekiant sumažinti bent jau naujų palaidojimų bažnyčiose, kurie ir buvo suvokiami kaip keliantys didžiausią pavojų, skaičių. Kaip liudija kiek vėlesni šaltiniai, naujosios kapinės tik pamažu tapo įprasta laidojimo vieta vilniečiams. Be to, prireikė laiko įsisąmoninti ir naujus laidojimui keliamus reikalavimus – tai patvirtina Lietuvos špitolių komisijos posėdžiuose 1800 m. kartoti priekaištai dėl pernelyg negiliai užkastų mirusiųjų kūnų. Ir tai buvo ne estetikos ar pagarbos mirusiesiems, o būtent higienos klausimas. Tų pačių metų sausio 27 d. posėdyje Komisija kreipėsi į Lietuvos civilinį gubernatorių Fryzelį su prašymu pasirūpinti, kad:

> mirusiųjų kūnai Šv. Stepono kapinėse būtų giliai laidojami, o mirusiųjų pripildyti grioviai, užuot juos laikius atvirus, tučtuojau, idant būtų išvengta ligas sukeliančių dvokų [*swądów*], būtų užpilti.[78]

Šis prašymas liudija ne tik tai, kad mirusiųjų kūnai buvo suvokiami kaip pavojingi, bet taip pat galbūt atspindi, kaip būdavo laidojama bažnyčių šventoriuose iki tol. Panašu, kad Vilniuje, kaip ir kituose miestuose, būta mirusiųjų kūnų pilnų griovių, kurie būdavo užpilami tik tada, kai visiškai užsipildydavo, o tai ilgainiui pradėjo kelti nerimą proreformiškai nusiteikusiems dvasininkams ir pasauliečiams[79].

77 Ibid.

78 Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1800), LVIA, f. 390, ap. 135, b. 4, l. 13.

79 McManners, *Death and the Enlightenment*, 303.

Išvados

Tyrimas parodė, kad XVIII a. antros pusės Vilniaus, kaip ir daugelio kitų Europos miestų, gyventojams – visų pirma pasauliečių ir dvasininkų elitui – nerimą kėlė aplinkos tarša, pasireiškianti nemaloniais ir esą žmonių sveikatai žalingais kvapais, sklindančiais iš nevalytų gatvių ir kitų viešųjų erdvių, špitolių, ligonių ir mirusiųjų kūnų bažnyčių kriptose. Iniciatyvos įvesti tvarką ir palaikyti sveikesnę aplinką mieste geriausiai pastebimos visą valstybę apėmusių reformų laikotarpiu (1789–1792). Tačiau atliktas tyrimas leidžia teigti, jog tokio pobūdžio idėjos cirkuliavo anksčiau. Ši problema kelta dar 8 deš. pamoksluose, o miesto išlaidų registrų, su pertrūkiais apimančių iš esmės visą XVIII a. (1712–1799), analizė parodė, kad 9 deš. pradžioje Vilniaus valdančiųjų iniciatyva bent kelerius metus buvo ypač rūpinamasi švara mieste. Vis dėlto iki Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795) daugelio sumanymų taip ir nepavyko įgyvendinti, o apčiuopiamų rezultatų buvo pasiekta tik per kelerius paskutiniuosius amžiaus metus.

XVIII a. antroje pusėje Vilniuje buvo pritaikytos kelios švaresnę ir sveikesnę aplinką turėjusios užtikrinti priemonės, kurias siejo bendras siekis iš miesto erdvės fiziškai pašalinti taršos šaltinius. Miesto viešosiose erdvėse, visų pirma pagrindinėje turgaus aikštėje, surinktas mėšlas ir kitos atliekos buvo vežamos į sąvartynus, įsteigtus už miesto. Amžiaus pabaigoje atidarius generalinę špitolę prie Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios Lukiškių priemiestyje, toliau nuo tankiausiai apgyvendintos miesto dalies buvo perkelti pavojingais laikyti lytiškai plintančiomis ligomis sergantys ligoniai ir elgetos. Įkūrus viso miesto mirusiesiems skirtas kapines prie taip pat priemiestyje stovėjusios Šv. Stepono bažnyčios, siekta, kad palaipsniui mažėtų miesto bažnyčių kriptose ir šventoriuose laidojamų mirusiųjų, kurių kūnų skleidžiami kvapai vis dažniau imti suvokti kaip žalingi miesto gyventojų sveikatai, skaičius. Toks sprendimas atitiko ir katalikiškosios Apšvietos idėjų veikiamų Bažnyčios hierarchų, kuriems laidojimas bažnyčiose ir šventoriuose rodėsi ne tik neracionalus, bet ir žalingas sveikatai, įsitikinimus.

Nors neohipokratinės idėjos nebuvo vienintelis būdas paaiškinti, iš kur atsiranda ir kaip plinta ligos, jokia kita panaši teorija (galbūt dėl to, kad „diagnozei“ pakakdavo nosies) taip reikšmingai neveikė miesto kasdienio

gyvenimo ir – dar svarbiau – nekeitė jo fiziškai. Šių idėjų, nors ir dalinį, poveikį liudija sąvartynų, kapinių, špitolių, ligonių ir elgetų iškėlimas už miesto ribų, nors ir nereguliarios bei nevisuotinės, bet vis dėlto kryptingos pastangos palaikyti švarą bent jau viešosiose miesto erdvėse, galiausiai – gynybinių sienų griovimas, turėjęs užtikrinti geresnę oro cirkuliaciją mieste.

Gauta —— 2025 07 12

Rankraštiniai šaltiniai

Compendiaria Architectonicae Civilis. Instructio succinte collecta, ac scripta. Per P. F. Thomam Jawerowski Anno Domini 1793 diebus 9bris Vilnae. VUB RS, f. 3, b. 2274.

Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1798). LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2.

Lietuvos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1800). LVIA, f. 390, ap. 135, b. 4.

Vilniaus magistrato protokolų knyga (1775–1790). LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 5.

Vilniaus magistrato protokolų knyga (1792, 1794). LVIA, f. 1199, ap. 1, b. 8.

Vilniaus miesto pajamų ir išlaidų registrai. LVIA, f. 458, ap. 1, b. 60 (1712), 62 (1713), 14 (1715), 13 (1718), 72 (1719), 74 (1720), 12 (1721), 78 (1723), 81 (1724), 90 (1726), 94 (1727), 95 (1728), 99 (1729), 103 (1730), 107 (1731), 111 (1732), 122 (1735), 132 (1738), 134 (1739), 138 (1740), 142 (1742), 156 (1744), 157 (1745), 168 (1747), 174 (1748), 180 (1749), 185 (1750), 190 (1751), 193 (1752), 199 (1753), 201 (1754), 208 (1755), 213 (1757), 219 (1759), 223 (1760), 228 (1761), 231 (1762), 237 (1764), 245 (1766), 246 (1767), 255 (1771), 258 (1772), 263 (1774), 264 (1775), 265 (1776), 267 (1777), 272 (1779), 283 (1781), 286 (1783), 288 (1784), 294 (1785), 307 (1788), 315 (1789–1790), 329 (1791–1792), 333 (1792–1793), 370 (1794), 397 (1795), 418 (1796), 463 (1797–1798), 487 (1799).

Vilniaus špitolių generalinės vizitacijos aktas (1790). LMAVB, f. 43, b. 3641.

Vilniaus Šv. Stepono bažnyčios mirties metrikų knyga (1783–1799). LVIA, f. 1681, ap. 1, b. 3.

Vilniaus vaivadijos špitolių komisijos posėdžių protokolų knyga (1795–1796). LVIA, f. SA, b. 896.

Vilniaus vyskupijos konsistorijos administracijos protokolų registracijos knygos tęsinys (1792). VUB RS, f. 57, b. B54-25.

Wiadomość o sztuce budowniczey we trzech podziałach od uczonego kapłana i professora szkoł narodowych Michała Dudzinskiego ułożona w r(ok)u 1781. VUB RS, f. 3, b. 237.

Spausdinti šaltiniai

Einholm, Eliasz. *Organizacya dla szpitala generalnego wilenskiego*. Wilno: w Drukarni Akademickiey, 1800.

Gazeta Warszawska. Suplement do Gazety Warszawskiey, no. 20, 10 marca 1792.

Gazety Wileńskie. Suplement do Gazet Wileńskich, no. 29, 19 lipca 1783.

Hussarzewski, Tomasz. *Książka jubileuszowa na dyecezyą wilenską z rozkazu jasnie oswieconego pasterza*. Wilno: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey XX. Scholarum Piarum, 1776.

Kossakowski, Jan Nepomucen. „Jana Nepomucena Korwina Kossakowskiego, biskupa wileńskiego przy otwarciu nowego szpitala wileńskiego SS. Filipa i Jakuba dnia 16 czerwa roku 1799 miane". In Kossakowski, Jan Nepomucen. *Kazania świąteczne i przygodne z rękopismow wydrukowane*, 418–432. Wilno: w drukarni dyecezalney, przy kościele świętego Kazimierza zgromadzenia XX. Missionarzów, 1824.

Kossakowski, Jan Nepomucen. „Kazanie Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego przy poświęceniu cmentarza Swiętego Szczepana w Wilnie dnia 6 lipca roku 1795 miane". In Kossakowski, Jan Nepomucen. *Kazania świąteczne i przygodne z rękopismów wydrukowane*, 433–448. Wilno: w Drukarni Dyecezalney, przy kościele świętego Kazimierza zgromadzenia XX. Missionarzów, 1824.

Kurcyusz, Franciszek. *Opis chorob prędkiego ratunku potrzebuiących*. Warszawa: w Drukarni Nadworney Królewskiey, 1783.

Kuryer Litewski. Dodatek do Kuryera Litewskiego, no. 82, 14 lipca 1798.

Legowicz, Józef. *Powinnosci gospodarzow wieyskich w krotkosci zebrane*. Wilno: w Drukarni J. K. Mci przy Akademii, 1779.

Śniadecki, Jędrzej. „Memorjał w sprawie założenia klinik na wydziale lekarskim w Szkole Głównej Litewskiej: z rękopisu wydał i wstępem zaopatrzył Adam Wrzosek". *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych*, t. X, zesz. 1 (1930): 118–128.

Volumina Legum, VIII. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860.

Literatūra

Ariès, Philippe. *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje: esė rinkinys*, vertė Birutė Gedgaudaitė, Dalia Šarkūnaitė. Vilnius: Baltos lankos, 1993.

Butvilaitė, Rasa. „Architektūros teorija XVIII a. Lietuvoje". *Menotyra* 19, nr. 4 (2012): 257–266.

Corbin, Alain. *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*, transl. Miriam L. Kochan. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.

el-Khoury, Rodolphe. "Polish and Deodorize: Paving the City in Late-Eighteenth-Century France." *Assemblage*, no. 31 (1996): 6–15.

Girinkienė, Vida. *Vilniaus kapinės*. Vilnius: Atkula, 2004.

Glemža, Liudas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

Gordziejew, Jerzy. *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.

Hays, Jo N. *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. New Brunswick, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2009.

Jakulis, Martynas. *Špitolės Vilniuje: labdara, gydymas ir skurdas XVI–XVIII a.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

Jenner, Mark S. R. "Follow Your Nose? Smell, Smelling, and Their Histories." *The American Historical Review*, 116, no. 2 (2011): 335–351.

Karant-Nunn, Susan C. *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. London and New York: Routledge, 1997.

Koslofsky, Craig M. *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.

Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

McManners, John. *Death and the Enlightenment: Changing Attitudes to Death among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1986.

Paknys, Mindaugas. *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.* Vilnius: Aidai, 2008.

Pugačiauskas, Virgilijus, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Juozapas Paškauskas ir Vytautas Petronis. *Vilniaus istorija. 1795–1914 metai*, t. II. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

Reinarz, Jonathan. *Past Scents: Historical Perspectives on Smell*. Urbana, Chicago, and Springfield: University of Illinois Press, 2014.

Riley, James C. *The Eighteenth-Century Campaign to Avoid Disease*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: The Macmillan Press, 1987.

Spierenburg, Pieter. *The Broken Spell: A Cultural and Anthropological History of Preindustrial Europe*. London: Macmillan, 1991.

Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė, Eduardas Brusokas, Liudas Glemža, Robertas Jurgaitis ir Valdas Rakutis. *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

Witecki, Stanisław. "Healthcare and Catholic Enlightenment in the Polish-Lithuanian Commonwealth." *Studies in Church History*, 58 (2022): 150–172.

Żytkowicz, Leonid. *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*. Wilno: Wydawnictwo magistratu m. Wilna, 1933.

XVIII a. Lietuvos knygos lenkų kalba: kontrolinis sąrašas, sudarė Marija Ivanovič, Karina Basiul. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2015.

Santrumpos

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Summary

"Polluted and Insalubrious Air": Environment, Pollution, and Sanitation in Vilnius in the Second Half of the Eighteenth Century

Martynas Jakulis

Keywords: Vilnius, eighteenth century, pollution, hospitals, cemeteries, sanitation.

The article examines how the Neo-Hippocratic idea—that foul airs rising from street refuse, the sick, and the dead caused illness—developed in Vilnius during the second half of the eighteenth century, and what measures were taken by the city's elites to respond to this problem. The study focuses on three distinct segments of the city's space that were associated with pollution: streets, squares, and other public spaces clogged with dung and refuse, hospitals overflowing with patients, as well as burial crypts and cemeteries around the city's churches where decomposing bodies were believed to emit "noxious fumes." Drawing on a wide range of primary sources—including the documents of the city's council, health care reform and poor relief records of various institutions, sermons, newspapers, and didactic treatises—the research reveals that "foul air" alarmed both secular elites and the Catholic clergy. The measures taken to combat the problem were aimed at physically removing pollution sources from the city. Dung and other refuse gathered from public spaces were transported to dumping sites outside the city. A new general hospital in the Lukiškės suburb relocated patients with sexually transmitted diseases, as well as the poor and beggars, from densely populated areas. A suburban cemetery was established to reduce burials in church crypts and urban graveyards. Thus, the Neo-Hippocratic environmental ideas significantly reshaped both the daily lives of Vilnius's inhabitants and the city's physical landscape.